

Základy typografie

Mišo Forišek, 2005

Čo je to typografia? Mohli by sme zjednodušene povedať, že je to veda o tom, ako má správne vyzeráť tlačенý text. Ale nie je to zďaleka taká exaktná veda ako matematika. Typografia je z veľkej časti aj umením. Jej cieľom je prezentovať text čitateľovi vhodným, autorom zamýšľaným spôsobom. Niekedy (napríklad u kníh) by malo byť autorovým cieľom to, aby sa výsledné dielo príjemne čítalo, inokedy (u reklám, titulkov novín) je zase cieľom zaujať...

Typografia v súčasnosti umiera z jednoduchého dôvodu: Mnohí ľudia, ktorí sa jej venujú, si to neuvedomujú. V súčasnom veku počítačov sa k písaniu a tlačeniu textov dostane snáď každý. A v tejto záplave textu sa ľahko stratí vyše pol tisícročia skúseností typografov. Súčasní autori textov si často ani neuvedomia, že od dôb Gutenberga prešla sádzanie textov dlhým vývojom – a namiesto toho, aby sa začínajúci autori textov poučili z tohto vývoja, vyskúšajú si mnohé chyby na vlastnej koži.

Ku znalostiam typografie bohužiaľ neexistuje „kráľovská“ cesta, všetky potrebné znalosti sa nedajú zhrnúť tromi vetami. Tento text ani nechce predstierať, že je univerzálnou príručkou typografie. Naopak, problematikou sa budeme zaoberať len veľmi stručne, skúsime si načrtnúť niektoré problémy a oboznámiť čitateľa s niektorými základnými poznatkami.

Odseky

S príchodom počítačov sa základnou „jednotkou“ pri spracúvaní textu do tlače stáva odsek (často nesprávne nazývaný z češtiny prevzatým slovom odstavec). Všetky textové editory a procesory už vedia spracúvať odseky textu, rôzne ich zarovnávať a automaticky odsádzať. Pri písaní textu je dôležité používať na to funkcie príslušného editoru.

Toto začínajúci autor pochopí na vlastnej koži, keď napríklad napíše 20-stranovú novelu, pri ktorej písaní každý riadok ukončí stlačením klávesy Enter a začiatok každého odseku ručne odsadí od ľavého okraja piatimi stlačeniami medzery. Ak bude niekedy potrebovať zarovnať text na oba okraje a zmeniť odsadenie začiatku odseku, nezostáva mu nič iné, len horko zaplakať a stráviť pár hodín prepisovaním textu. Jeho šikovnejší kolega tieto zmeny bude mať hotové v priebehu minúty.

Vdovy a siroty

Jedným z najznámejších problémov na úrovni odsekov sú vdovy a siroty (widows and orphans, v našej starej terminológii sa im hovorilo pankharty). Sirota je posledný riadok odseku, ktorý sa kvôli tomu, že odsek leží na rozhraní dvoch strán, stal prvým riadkom novej strany. Podobne, vdova je prvý riadok odseku, ktorý je ako jediný z neho na spodku strany. Oba tieto javy sa považujú za nevhodné.

Ako ich ale riešiť? V prvom rade sa nimi netrápime, kým nemáme výslednú verziu textu, ktorá sa už nebude meniť. Nemá zmysel stráviť čas formátovaním,

ak neskôr pribudne pred dotýčným miestom pol strany textu a problematický odsek už vôbec nebude na zlome strany.

Niektoré textové editory vedia tieto problémy riešiť automaticky, vieme v nich napr. nastaviť, že z odseku musia byť na každej strane aspoň 2 riadky. Editor potom za nás automaticky vyrieši rozmiestnenie riadkov a voľného miesta na strany. Toto riešenie síce nemusí byť optimálne, ale v praxi často postačuje.

Pokiaľ takúto funkciu nemáme k dispozícii, musíme si pomôcť sami. Najjednoduchším (a často najlepším) riešením je úprava textu, ktorá ho jemne skráti alebo predĺži. Ak toto neprichádza do úvahy (napr. tlačíme text básne), môžeme napríklad ručne vložiť zlom stránky.

Medzery medzi slovami a delenie slov

Pri sadzbe do bloku (full justify, zarovnanie na oba okraje) často dochádza k nepríjemnému efektu, kedy niektorý riadok obsahuje veľmi veľké medzery medzi slovami. Väčšinou ide o sprievodný jav toho, že použitý editor nedokáže automaticky rozdeľovať slová na konci riadku a do príslušného riadku sa mu ich zmestilo primálo.

Ideálna veľkosť medzislovnej medzery je približne tretina šírky veľkého písmena M. Môže byť trochu menšia (ale nie pod štvrtinu) a v horšom prípade aj trochu väčšia (ale nie cez polovicu šírky písmena M). Väčšie medzislovné medzery sú neprípustné. Pokiaľ nám v editore na základe vyššie spomenutého javu vzniknú, musíme niektoré slová na konci riadku rozdeliť. (Opäť, je nutné použiť funkciu príslušného editoru, stlačiť klávesy - a Enter je nešťastné riešenie, ktoré sa vám vypomstí pri prvom preformátovaní textu.)

Prečo majú noviny text v stĺpcoch?

Je to preto, že pri úzkom texte oko pri návrate na začiatok riadku ľahšie trafi na začiatok nasledujúceho riadku. Určite sa vám už stalo, že ste sa pri čítaní knihy dočítali do polovice riadku, kým ste si uvedomili, že ho už čítate druhýkrát, resp. že ste jeden riadok preskočili. Noviny sú sádzané tak, aby sa články v nich dali čítať rýchlo, preto majú úzke stĺpce textu, čím spomínaný jav takmer zaniká. V tomto prípade zlaté pravidlo hovorí, že žiaden riadok by nemal mať viac ako 65 znakov.

Pri sádzaní textu do úzkych stĺpcov sa pomerne často stretne s rozdeľovaním slov na konci riadku. Správny typograf si dá pozor na to, aby delenie slov nikde nenastalo v prveľa po sebe nasledujúcich riadkoch.

Písmo pätkové a bezpätkové

Pätka (cudzím slovom serif) je rozšírené zakončenie ťahu pri kreslení písmena. Najjednoduchšie bude ukázať si to na príklade.

Znrtf	Znrtf
-------	-------

Naľavo je písmo bezpätkové (sans serif), napravo písmo pätkové. Všimnite si hlavne spodky písmen n, r a f.

Pätky na písme nemajú len dekoratívnu úlohu. Výskumy ukazujú, že pätkové písmo pri čítaní menej unavuje oči. (Všimnite si napríklad, že spodné serify akoby načrtávajú základnú linku, na ktorej väčšina písmen „sedí“, čím pomáhajú udržať zrak na správnom riadku.) Preto ho väčšina typografov používa pri sádzaní dlhších textov. Skoro všetky knihy a texty článkov v denníkoch sú sádzané pätkovým písmom.

Výhodou bezpätkového písma je, že sme ho väčšinou schopní čítať rýchlejšie. Bezpätkovým písmom sa zvyknú sádzať napríklad nadpisy (ktoré majú za cieľ čitateľa zaujať), v knihách napríklad poznámky za okrajom či popisky obrázkov. Všimnite si tiež, že skoro všetky známe firemné logá používajú bezpätkové písmo.

Pozorný čitateľ si určite všimol, že aj v tomto texte sú nadpisy bezpätkovým písmom a normálny text písmom pätkovým.

Typy písma

Jeden rez písma často obsahuje jeho viaceré verzie, ktoré môžeme použiť napr. keď potrebujeme zvýrazniť časť textu. Ukážeme si na príkladoch niekoľko pojmov z tejto oblasti.

- minuskula (malé písmená)
- VERZÁLKY
- *Kurzíva* (nesprávne nazývaná anglickým pojmom italic)
- *Sklonené písmo* (slanted)
- **Tučné písmo** (bold) – v niektorých rezoch písma existuje aj polotučné a extratučné písmo
- KAPITÁLKY
- **Tučná kurzíva**

V praxi to s použitými typmi písma netreba preháňať, zlaté pravidlá hovoria:

- Všetky použité písma by mali byť príbuzné, najlepšie z jedného, maximálne dvoch rôznych rezov.
- Snažíme sa vystačiť s čo najmenej rôznymi typmi písma, zvýrazňovanie používame konzistentne (napr. cudzie slová vždy zvýrazňujeme kurzívou, nie polovicu kurzívou a polovicu tučným písmom).
- Nepoužívame viac ako jeden stupeň tučného písma, zo samostatného výskytu jedného z nich je ťažké povedať, o aký typ písma ide.
- Na zvýrazňovanie používame kurzívu (alebo sklonené písmo), v prípade potreby logicky iného typu zvýrazňovania použijeme tučné písmo. Ak nepripravujeme do tlače encyklopédiu, toto nám skoro určite bude stačiť.
- Podčiarknutý text (underline) sa považuje za typografický nevkus, lebo zasahuje do tvarov písmen a sťažuje tak čitateľnosť textu. Použiť ho môžeme len vtedy, ak to má v sádzanom texte nejaký logický význam.

Kerning a ligatúry

Prácu, ktorá sa skrýva za týmito dvoma pojmami, za nás v súčasnosti sčasti robí počítač. Napriek tomu sa oplatí vedieť, o čo ide, a dať si pozor, nakoľko tieto veci váš obľúbený editor zvláda. A o čo vlastne ide?

Už za čias ručného sádzania textov bolo každé písmeno umiestnené na samostatnom kovovom kvádri. Tieto sa skladali k sebe do riadkov, čím vznikali jednotlivé slová. A rovnako fungujú aj počítače. V súbore obsahujúcom „font“ (správne: rez písma) je každé písmenko popísané ako obdĺžniček, v ktorom je nakreslená nejaká matematická krivka.

Keby však počítač jednoducho skladal tieto obdĺžničky k sebe, výsledok, ktorý dostaneme, by miestami nebol príliš čitateľný. Všimnime si napríklad nasledujúci text:

KATAKOMBY VLTAVA MÍM Toto Ty

Medzery medzi písmenami sú miestami také veľké, že pri rýchlom čítaní je ťažké povedať, kde jedno slovo končí a druhé začína. (Porovnajme napríklad medzery pred a za skupinou hlások VL.) Takto vysádzaný text by pri dlhšom čítaní veľmi unavoval oči, čitateľ by často musel spomaliť, aby správne prečítal takto rozkúskovaný text. Preto prichádza k slovu kerning – informácia o tom, ktoré páry písmeniak môžeme k sebe prisunúť bližšie. (Všetky dobre spravené fonty túto informáciu obsahujú.) Výsledkom je potom text v nám už lepšie čitateľnej podobe:

KATAKOMBY VLTAVA MÍM Toto Ty

(Všimnite si hlavne skupiny hlások ATA, AVA, Ty.)

Občas je naopak vhodné použiť aj tzv. záporný kerning – odsunúť od seba niektoré dvojice písmen. Napríklad dvojica písmen r a n môže čitateľovi ľahko splynúť do písmena m. Porovnajme si nasledujúce príklady:

rn m m m rn rn m rn m rn

rn m m m rn rn m rn m rn

Občas sa ale stane, že niektoré tvary písmen do seba takmer zasahujú a odsunúť ich od seba nemôžeme, lebo by uprostred slova vznikla medzera. Príkladom sú skupiny hlások f, i alebo f, l:

mafia flám shuffle

Riešením tohto problému sú ligatúry (zliatky): namiesto oboch samostatných písmen sa použije nový znak, ktorý vyzerá ako ich spojenie a pri čítaní pôsobí menej rušivým dojmom.

mafia flám shuffle

(S týmto už majú bežné editory problém, málokto z nich zvláda s ligatúrami robiť a navyše mnohé fonty potrebné znaky ani neobsahujú. V súčasnosti sa s ligatúrami stretnete hlavne v dlhších textoch: v niektorých novinách a v dobrých knihách. Schválne, skúste niekedy vytiahnuť z police niekoľko svojich kníh a pozrieť si, v kolkých z nich nájdete ligatúry.)

Interpunkcia

Interpunkčné znamienka sú omnoho mladšie ako písmo samo. Naše písmo sa v princípe nelíši od písma starých Rimanov, no ešte v 14. storočí interpunkcia neexistovala. Prvé známe použitie interpunkcie má na svedomí benátsky nakladateľ Aldus Pius Manutius koncom 15. storočia – zaviedol čiarky, bodkočiarky a dvojbodky.

Takisto je zaujímavé, ako vlastne vznikli otáznik a výkričník. Ide o skrátenú podobu latinských slov Iyo a Questio. Presnejšie, výkričník vznikol z písmen I a o písaných pod seba, podobne otáznik z písmen Q a u.

Časť pravidiel, hovoriacich kde a ako písať interpunkčné znamienka v slovenčine, nájdeme v Pravidlách slovenského pravopisu. V tomto texte by sme uviedli len niekoľko najpodstatnejších detailov.

- Pred bodku, čiarku, výkričník, otáznik a podobné znaky nepíšeme medzeru.
- Slovenské uvodzovky vyzerajú takto: „uvodzovky“, nie ”uvodzovky”, ani “uvodzovky”, dokonca ani „uvodzovky”. Mnemotechnická pomôcka, ako si zapamätať ich správny tvar, je 99-66. (Predstavte si, že symboly, ktoré ich tvoria, sú maličké číslice.)
- Existuje viacero typov pomlčiek, ktoré laici všetky nesprávne píšu stlačením klávesy -. Rozlišujeme nasledujúce:
 - spojovník (znak -, používaný na rozdeľovanie slov na konci riadku a spájanie zložených výrazov, napr. česko-anglický slovník)
 - pomlčka (znak –, naznačuje prestávku v reči, oddelenie častí textu a pod.)
 - dlhá pomlčka (znak —, niekedy používaný namiesto –, obzvlášť v anglickej literatúre)
 - matematické znamienko mínus (znak −).

Odporúčaná literatúra

Kočíčka, Blažek: Praktická typografie, Computer Press, 2004.
Oetiker a kol.: Nie príliš stručný úvod do systému L^AT_EX₂_ε